

Robert M. Hayden with Tuğba
Tanyeri-Erdemir, Timothy D.
Walker, Aykan Erdemir, Devika
Rangachari, Manuel Aguilar-
Moreno, Enrique López-Hurtado,
Milica Bakić-Hayden, *Antagonistic
Tolerance: Competitive sharing
of religious sites and spaces*,
Routledge, London, 2016.
(Filip Tesar)

Kraj hladnog rata je značio veliki podsticaj za razvoj humanističkih nauka. Gotovo eksplozivno je došlo do porasta broja autora, stručnih radova i akademskih časopisa. Isto se, međutim, ne može reći i za broj naučnih pristupa. Početak 90-ih godina prošloga vijeka bio je zbog rasplamsavanja etničkih sukoba u ranije antropološki malo poznatim dijelovima svijeta obuhvaćenih Istočnim blokom značajni katalizator diskusije o etnicitetu. Važan razlog za privlačenje pažnje bila je činjenica da su se ti sukobi mahom odvijali na evropskom tlu. Međutim, kasnije se rasprava o novim pogledima na etnicitet širila i do ostalih dijelova svijeta. Kako su se postkomunistički etnički konflikti postepeno stišavali, ali su zato bukneli novi ratovi prouzrokovani vojnim intervencijama država, u središte pažnje mnogih autora došlo je, takođe, samo nasilje i njegove društvene uloge. Diskurs je takođe obogaćen zahvaljujući temeljitijem proučavanju fenomena pobuna i ustanaka i procesa pridobivanja pristalica.

Negdje između spomenutih naučnih tema nalazi se još uvijek poprilično nepopunjen prostor. S jedne strane, imamo veliki fenomen identiteta, proučavan s raznih strana, a koji odavno nije posmatran kao primordijalni nego kao fluidni, često situacijskom optikom. S identitetom je povezano nasilje, ne samo u liminalnoj formi, već i u svojim suptilnijim oblicima. Koristan ugao posmatranja ovom prilikom pruža koncept strukturnog nasilja u kojem se nasilje ne shvaća kao čin već kao društveni proces, u okviru kojeg je sloboda izbora određene društvene grupe limitirana socijalnom strukturom, što

* Filip Tesar, Institut za etnologiju, Filozofski fakultet, Karlov univerzitet, filip.tesar@email.cz

rezultira, na primjer, etničkom ili religijskom diskriminacijom. Radi se, dakle, o institucionaliziranoj socijalnoj nepravdi. Konačno, nasilje je moćan faktor socijalnog povezivanja i kao takav je važan pokretač nasilnih etničkih, religijskih, rasnih i drugih sličnih konflikata. Sukob je opet stvar usko povezana s jačanjem identiteta.

Jeste tačno da se apsolutna većina društvenih konflikata između skupina različitog identiteta odvija bez fizičkog nasilja, ili je nasilje prisutno u vrlo ograničenoj mjeri. Akademsku pažnju po pravilu privlače u prvom redu oni koji eskaliraju, ili koji su dugotrajno nasilni. To je i razumljivo, jer takvi predstavljaju ozbiljne političke probleme i akademska sfera traži načine na koje ih možemo riješiti. Što, međutim, s onima koji ostaju na niskoj razini fizičkog nasilja? Za pretpostaviti je da samo proučavanjem šireg konteksta možemo, zapravo, doći do temeljitih saznanja o uzrocima vrlo nasilnih konflikata.

Američki naučnik Robert M. Hayden, dobro poznat, između ostalog, i po proučavanju raspada Jugoslavije, stvorio je jedan od izrazito originalnih koncepata u istraživanju fenomena identiteta, društvenih sukoba i nasilja, i ujedno je kročio u onaj prilično prazan prostor koji sam opisao gore. U žiži njegovog istraživanja su bogomolje kao važni kulturni simboli društvenih grupa i služe i kao markeri dominacije, i otimanje oko njih u okviru borbe za prevlast. Hayden je svoj koncept isprva zvao „agonistička tolerancija“, što, po mom mišljenju, pogđa srž problematike, ali je kasnije, na sugestiju drugih kolega, prihvatio naziv „antagonistička tolerancija“ čija je prednost to da ne isključuje kooperativne pristupe od strane grupa koje se natječu.

Hayden je svoj novi koncept izvorno predstavio 2002. godine u članku u kojem uspoređuje otimanje oko svetišta u Indiji i na Balkanu,¹ da bi kasnije okupio ekipu naučnika s kojima je krenuo u mnogo širi multidisciplinarni, međunarodni projekt, koji je nakon osam godina terenskih istraživanja u Bugarskoj, Indiji, Meksiku, Peruu, Portugalu i Turskoj rezultirao knjigom koja je predmet ove recenzije. Knjigu otvara polemika s mitom o vijekovnoj tradiciji multietničkog suživota u Sarajevu. Prvo objašnjava da je u gradu tradicionalno dominirao islam, što se vidljivo manifestiralo u religijskoj arhitekturi, te da je miran suživot vjerskih zajednica karakteriziran ravnopravnošću moderna pojava. To služi autorima da pokažu da se model odnosa između religijskih grupa uspostavlja na osnovu toga za što se pojedine grupe uspiju izboriti. Iz toga proizlazi da ni naizgled miran suživot u dugoročnoj perspektivi nije bez tenzija, iako to ne znači da se grupe međusobno mrze, a kamoli da je riječ o primordijalnoj „drevnoj mržnji“. Ali, tolerirati običaje drugih ne znači automatski da ih se poštuje.

¹ Robert M. Hayden, Glenn Bowman, Zagorka Golubović, Bozidar Jezernik, László Kürti, Nayanjot Lahiri, K. Paddayya, Peter van der Veer, Vesna Vučinić, Thomas C. Wolfe, „Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religious Sites in South Asia and the Balkans“, *Current Anthropology*, Vol. 43, No. 2, pp. 205–231.

U drugom poglavlju autori objašnjavaju teorijsku pozadinu svoga projekta i ključni koncept „religioscape“ — „religioznog krajolika“, dakle oblika u kojima se u prostoru i vremenu fizički manifestira religijska tradicija. Ako su istovremeno prisutne dvije ili više skupina, njihovi se krajolici presijecaju. Na koji način, to se dalje razrađuje u trećem poglavlju. Naime, jedna zajednica obično dominira, što autori pokušavaju kvantificirati. Čine to uzimajući u obzir heterarhičnu prirodu manifestiranja religijske važnosti bogomolja koja se može rangirati u više različitih hijerarhijskih struktura. Jedna od njih je centralnost, definisana kao bliskost aktualnom središtu ekonomske ili političke aktivnosti. Tu je potrebno dodati da je centralnost relativna, jer što u jednom religijskom krajoliku predstavlja centar, može u gledanju iz drugog biti na margini. Druga važna je uočljivost, malo slobodnije rečeno: osvajanje pogleda i privlačenje pažnje. Sastoji se od više dimenzija, poput vertikalnosti, čujnosti ili izbora boja, od kojih je najvažnija ona prva, jer što se više građevina penje, to više osvaja prostor u pogledu, bilo izblizu ili izdaleka.

Četvrto poglavlje donosi studiju slučaja: svetište u Madhiju u Indiji koje glavni autor Robert M. Hayden prati od početne posjete 1973., preko terenskog istraživanja 1992. sve do ponovne posjete u sklopu projekta antagonističke tolerancije 2013. godine. Tijekom tih trideset i sedam godina moguće je u interakcijama hinduističke i muslimanske zajednice uočiti da se trajektorije nastavljaju još od kasnog devetnaestog vijeka. Hayden dokumentira kako se to sve odražava u fizičkom izgledu svetišta i studija mu služi kao polazište za polemiku s uobičajenom percepcijom „dijeljenja“ („sharing“), jer zajednice u Madhiju ili bilo gdje, primjera radi na Balkanu, ne dijele ništa od svojih rituala, ne miješaju se i njihov se identitet ne zblizava.

U petom poglavlju autori obrađuju temu preuzimanja prostora od strane zajednice koja ga prethodno nije kontrolirala, na primjerima iz Portugala, Srbije, Turske, Perua i Indije koje dodatno dovode u vezu sa drugim historijskim primjerima iz Evrope i Anadolije. Može se primijetiti zajednički obrazac dominacije u kojem podređeni smiju održavati sopstvena vjerska mjesta pod uvjetom da je to mjesto potisnuto u odnosu na novopodignutu svetinju dominantne grupe.

Autori u šestom poglavlju pokušavaju kročiti iz okvira međusobnih interakcija monoteističkih religija ili religija s politeističkim sustavima vjerovanja, istraživanjem znakova dominacije od strane sljedbenika politeističkih sustava u drevnoj Indiji, pretkolumbijskom Meksiku, drevnom Bliskom istoku i kasnoj antici, i to posebno analizom prakse tzv. zarobljavanja božanstava. Dok monoteistički vjernici uglavnom idole drugih zajednica smatraju nesvetim ili nečastivim, u ranijoj historiji čovječanstva nije bilo rijetko da su božanstva pobijeđenih simbolički potčinjena glavnom božanstvu osvajača i uvrštena u njihov panteon. Zatim, autori vuku zanimljivu paralelu s muzejskom praksom u Sovjetskom savezu kada je ateistička država lišavala svete predmete, ikone, čak i mošti svetaca, njihove religiozne dimenzije, pripisujući im tek estetsku i (kvazi)naučnu vrijednost, potpuno

na taj način mijenjajući njihovo značenje. Svete stvari su tako simbolički potčinjene i stavljene u službu prosvještivanja.

Autori se tu ne upuštaju u istraživanje toga do koje mjere je komunizam bio pandan religiji, što bi svakako bilo zanimljivo, jer komunistički Sovjetski savez, kao i druge totalitarne države, nastoji osvojiti prostor upravo na način koji autori projekta istražuju. Napominju samo da su na sličan način, u ime sekularnog društva djelovali ili djeluju i arheolozi u drugim državama, što ih vodi direktno u uvodnu temu sedmog poglavlja, koje se bavi interakcijama sekularnih država dvadesetog vijeka i religijskih zajednica. Analiziraju odnos svjetovnih vlasti vođenih sekularnim ideologijama prema bogomoljama, koje su pretvarane u muzeje, „očuvane“ na taj način kao kulturni spomenici, ali je ujedno uskraćena njihova upotreba od strane vjernika, iako vjerski atributi ostaju fizički većinom netaknuti. Autori upoređuju religijske sa sekularnim i arheološkim krajolicima. U okviru toga posvećuju posebno veliku pažnju i zaokretu od sekularne ideologije prema religijskoj u Turskoj, što je dovelo do transformacije pojedinih bivših crkava — svjetovnih muzeja natrag u džamije, kao što su to uradile Osmanlije. Završno, osmo poglavlje nastavlja s analizom interakcija između vjerskih zajednica i državnih institucija u okviru modela antagonističke tolerancije, ali ovaj put u smislu aktivne ili barem aktivnije tolerancije, što znači ponovno uspostavljanje odnosa s protjeranim zajednicama nakon nasilnih promjena, obnovu svetišta ili ponovnu dodjelu prava manjinskim zajednicama.

Cijela monografija je koncipirana kao jedan tekst a ne, kao što je to danas u tako obuhvatnim naučnim projektima uobičajeno, zbornik kraćih studija pojedinih autora povezanih zajedničkim uvodom i zaključkom. U tome jest i njen glavni kvalitet. Nažalost, iako autori vode čitaoca prirodnim i logičnim putem od početnog predstavljanja njihovog koncepta, preko raznih primjena tog koncepta i raznih perspektiva koje omogućavaju pravljenje djelomičnih zaključaka, sve do zadnjeg ponuđenog ugla gledanja koji je — valjda namjerno — tako reći optimističan, nedostaje pravi zaključak. Nema završnog poglavlja slično uvodnom, u kojem bi autori saželi saznanja do kojih su došli, ponovili djelomične zaključke iz prethodnih poglavlja, izvukli pouke i po svoj prilici barem sugerirali što je ostalo neistraženo i kojim putem bi valjalo krenuti dalje. To je glavna mana cijele, inače vrlo vrijedne knjige.

Međutim, ovaj nedostatak nije toliko važan ako uzmemo u obzir doprinose. Monografija donosi novu, svježju te itekako važnu temu, važnu ne samo u akademskom smislu nego prije svega važnu zbog društvenog uticaja. Ta tema je temeljito proučena u zavidnoj geografskoj širini i vremenskom rasponu. Donosi značajne podatke za promjenu naučnog diskursa o vjerskoj i kulturnoj toleranciji koji bi mogli i trebali služiti političkoj praksi afirmacije manjinskih kulturnih i religijskih prava i u cilju uspostavljanja mira. Indirektno, takođe, otkriva koliko su pretpostavke o međusobnoj toleranciji bazirane na labavim temeljima, odnosno na statičnim pogledima.

Ostaje pitanje zašto ova knjiga nije izazvala veću reakciju. Jedan od razloga može biti upravo činjenica da se ne uklapa u postojeći diskurs.

Opšti način na koji autori pristupaju problemu takođe se možda ne uklapa u savremenu naučnu produkciju jer sadrži jaku dozu pozitivizma. Svaki čitatelj može lično procijeniti do koje mjere opravdano; meni lično je simpatično da se gotovo čitav tekst oslanja prije svega na empirijske podatke i primjere i ne obiluje apstrakcijama. Autor izvorne ideje i pokretač projekta, Robert M. Hayden, požalio mi se u ličnoj komunikaciji kako je izvorni članak iz 2002. godine poznatiji od knjige koja u nečemu korigira početne pretpostavke, ali koja prije svega s preciziranom metodologijom razvija ideje koje su u članku tek dotaknute. Kratkim uvidom u citatni indeks aplikacije Google Scholar možemo se uvjeriti kako je knjiga citirana do dana kada je napisana ova recenzija tek 25 puta, dok članak iz 2002. godine punih 308 puta; članak je objavljen u časopisu *Current Anthropology* kao glavni članak s komentarima drugih naučnika, citirano je dakle više autora, što donekle doprinosi povećanju broja citiranja, ali nipošto ne sugerije kvalitativnu razliku između dva navedena naučna rada.

Lično držim da je objavljivanje rezultata naučnog tima koji je radio na projektu „antagonističke tolerancije“ koristan korak u osvjetljavanju suživota društvenih grupacija. Slažem se i s kritikom knjige *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*² koja je Haydenu poslužila za uvodno objašnjenje koliko lična uvjerenja i vrijednosti mogu prevagnuti nad empirijskim podacima, iako ujedno držim da su njeni autori Robert Donia i John Fine odlični poznavaoци austro-ugarske vladavine u BiH, odnosno srednjeg vijeka na Balkanu. Razumijem i njihovu namjeru napisati, u jeku rata svih protiv sviju u BiH, djelo koje bi se suprotstavilo slici koja je tada, nažalost, prednjačila u političkim krugovima Zapada, sliku o iskonskoj „drevnoj mržnji“, pobuđenu manipulativnim i naučno bezveznim pisarijama tipa Kaplanovih *Balkan Ghosts*. Međutim, slika koju donose koautori projekta antagonističke tolerancije čini mi se mnogo uvjerljivijom.

Mene samog projekt je potaknuo na dodatna razmišljanja u više pravaca i smatram da bi isto tako mogao poslužiti mnogima. Knjiga je korisna ne samo u uskom shvatanju, dakle donošenjem i obradom podataka o konkretnim svetim mjestima i izvlačenjem zaključaka koji se odnose na ta mjesta, iako je i u ovom smislu doprinos finalne knjige, po meni, izvanredan. Ali ono što smatram najvažnijim doprinosom je nova optika kroz koju možemo sagledati još mnogo više. Ne samo da je moguće ponuđenom metodologijom istražiti druga sveta mjesta, nego iz novog, svježeg ugla pogledati stare teme, kao što su, na primjer, islamizacija ili pokršćavanje. Ili, kako zapravo nastaje pojava koju smo navikli označavati kao sinkretizam?

² Robert Donia and John Fine, *Bosnia and Herzegovina: A tradition betrayed*, Columbia University Press, New York, 1994.

Odnos između vjerske zajednice i države blizak mi je, jer sam u svojoj državi prije izvjesnog vremena i sam mogao pratiti otimanje oko glavne češke katedrale usred Praškog dvorca. Međutim, nije se radilo o sporu između vjernika i države, nego više o kontroverzi između jedne institucije, Katoličke crkve koja je vijekovima bila formalni vlasnik i koja je katedralu zatražila u okviru povrata nacionalizirane imovine, i ateističke društvene većine u Češkoj. Pitanje, postavljeno odozdo, glasilo je: da li je katedrala vjerska, ili narodna svetinja? U Češkoj postoje i drugi interesantni primjeri religijskog krajolika, iz kojih bih izdvojio pet drvenih crkvice iz Karpatske Ukrajine koja je u međuratnom periodu bila dio Čehoslovačke, a koje su se prestale koristiti nakon što su u tim mjestima izgrađene prostranije zidane crkve. Stare drvene crkvice su jednostavno kupili češki poduzetnici ili gradovi koji su u njima vidjeli primjer staroslavenske kulture, demontirali su ih i ponovno montirali na počasnim mjestima usred grada u Češkoj, ali su im dali svjetovnu namjenu.

Ideje predstavljene u knjizi koja je predmet recenzije mogu se primijeniti i na nereligijsku arhitekturu. Već sam pomenuo arhitekturu totalitarnih država, ali mislim da se potencijalno naučno istraživanje ne bi trebalo ograničiti samo na to. Da se opet vratim Češkoj u kojoj u izobilju ima feudalnih dvoraca — nereligijskih spomenika kulture. Nacionalizirani na samom početku komunističke vladavine, kasnije su većim dijelom vraćeni izvornim vlasnicima ili njihovim nasljednicima i manjim dijelom ostali u vlasništvu države ili opština i gradova. Iako u drugim zemljama nije rijetko da takve građevine služe jednostavno kao boravište vlasnika, a dijelovi su eventualno otvoreni za javnost iz čisto praktičkih razloga (jer je održavanje skupo), najveći dio privatnih vlasnika u Češkoj otvorio je što više unutarnjih prostora za javnost i zbog društvenog pritiska koji je pratio povrat nacionalizirane imovine. Taj je pritisak motivisan uvjerenjem najvećeg dijela javnosti da ti dvorci predstavljaju narodnu baštinu a ne privatnu svojinu, bez obzira na formalna vlasnička prava. I to je zapravo primjer duha antagonističke tolerancije, jer se bivše plemićke porodice moraju u egalitarnom češkom društvu prezentirati kao dio naroda, a zapravo su na neki način osuđeni stanovati u sopstvenom muzeju.

Preporučujem, i to zdušno, čitanje knjige i pravljenje vlastitih zaključaka o njoj. Onda, ako uvaženi čitalac bude knjigu smatrao korisnom, preporučujem, s obzirom na gore navedeno, da krene u sopstvena razmišljanja o trajektorijama grupnih interakcija u pravcima koji su predmet akademskog interesa uvaženog čitaoca. Ubijeđen sam da knjiga može biti veliki poticaj. Meni se lično — i tu metaforu itekako dobro razumijem, jer sam od malih nogu kratkovidan — nakon čitanja učinilo kao da sam odjednom dobio naočare.